

DEYİMLƏR, YOZUMLAR

“Ayağa salmaq” ifadəsi var. Doğuş sancısı tutan arvadın yanına gedirsən, gec qurtaranda çətinlik çəkməməsi üçün əlinə, başına, kürəyinə vurub bətnindəki körpəyə müraciətsayağı deyirsən: mən gəldim, sən də gəl. Yəni mən bu evə gəldim, sən də ana bətnindən azad olub gəl.

Heyvan da belədir ki, doğanda yanına gedirsənsə, yanını kəsdirib durursansa, heyvanı istər-istəməz narahat edib, qorxutmuş olursan - bununla da heyvanı “ayağa salırsan”, heyvan “ayağa düşür”, nəticədə gec doğur, ya da ki, doğa bilməyib ölür. Bir sözlə, heyvanın yanına gedirsən, ayağa düşür. Ümumiyyətlə, ya insan olsun, ya heyvan, doğuş vaxtı çatanda tez-tez yanına gedib-gəlib ayağa salmazlar. Əgər getmisənsə, yanında qal, axıracan gözlə, doğuş başa çatsın. Əks halda, doğan heyvanın tez-tez yanına gedib-qayıdıb ayağa salmaq olmaz. İnsanda qız uşağında ana çox ağrı çəkir, ona doğuş çətin olur, oğlan uşağı isə nisbətən tez doğulur.

Danqaz - su saxlamayan, su hopmayan hündür, dik yerə deyirlər. Buna metaforik olaraq el arasında yersiz təkəbbürlülük göstərən, özünü dartan, özünü (yuxarı) çəkən adam haqqında da “filankəs danqaz (danqac) adamdır” ifadəsini işlədirlər. Yəni özündə suyu saxlamayan (yəqin ki, heç bir bitki də üstündə bitirməyən şoranvari bir yerdir) dik, hündür bir yerin quruluşu ilə təkəbbür sahibi olan danqac adamın özünü şişirdib guya yuxarıdan getməsinə - özünü yuxarı dartmasını metaforik olaraq bənzədiblər. Həm də danqaz yerin bərəkətsizliyi ilə danqac (danqaz) adamın xeyirə - şərə, bir əmələ yaramadığı müqayisə olunur burada. “İt poxu əmələ yarayanda qəhətə çıxar” məsəlindəki kimi, lazımsız, murdar olan itin nəcisi də nə vaxtsa görək ola bilərsə, o zaman qəhətə (yoxa) çıxdığı kimi, belə danqaz adamlar da nə vaxtsa bir ictimai işə yaramaq vaxtı çatanda, çəkilib yoxa çıxarlar.

“Filankəs fırıldaq adamdır” ifadəsi var. Dilimizdə fırıldaq ifadəsinin sinonimi kimi az halda işlək olan bir “çaldır - çuldur” ifadəsi də var: “filankəs çaldır-çuldur”, “çaldır-çuldur adamdır” deyirlər. Burdakı “çaldır” ifadəsi güman ki, “zurna çaldırmaq” ifadəsinin qısaldılmış variantıdır. “Filankəs yalandan pülüyür (püləyir - üfləyir)” ifadəsi də mövcuddur. Yəni zurnaya yalandan üfləmək - püləmək, başqa sözlə, dəm tutmaq mənasında.

Bu məntiqdən “çaldır” ifadəsi “çaldıran” sözünün qısaldılmış şəkli. Yəni yalançı hay-küy salan adama yalançı, fırıldaqçı demək - çaldır - çuldur demək qənaəti burdan irəli gəlir. Yalançı adam əslində gopçu, fırıldaq, kələkbaz şəxsdir. “Çalğı-çulğu”, “çaldır-çuldur” və s. kimi tərkibi ifadələrdəki ikinci tərəf ayrılıqda heç bir ləksik mənası olmayan, birinci tərəfin mənasını ədatsayağı qüvvətləndirməyə kömək edən tərəf kimi işlədilir.

Buradan bir başqa məsələyə də işıq düşür. “Kitabi - Dədə Qorud”dakı “Qarılar dörd dürlüdür” deyə təsnif edilən epizoddə “Biri çaldıran toydur, biri solduran soydur” tipli qadınların necə olduğu məsələsinə aydınlıq gəlir. Belə ki, tədqiqatçıların çoxunun tam açma bilmədiyi “çaldıran toy” (“dolduran toy”) ifadəsinin əsl məzmununa burdan işıq düşür. “Çaldıran” sözünün kökü olan “Çaldır - çuldur” deyimində məhz bu sözün yalançı-fırıldaqçı mənası verdiyi bəllidir. Deməli, yuxarıda izah etdiyim məsələ burada bir daha özünü doğruldur: buradakı “toy çaldırmaq” - yalançı toy, hay-küy mənasına gəlir. Hətta birisinin bir pis əməli el içində car olanda deyirlər ki, filankəsin filan hərəkəti “toy kimi döyülür”, yəni hamı tərəfindən dildə-ağızda gəzib - dolaşır həmin hadisənin əks-sədası. Deməli, “çaldıran toy” (“dolduran toy”) timsallı qarılar mənfi mənada “çaldır-çuldur” - fırıldaq qarılara işarədir. Kiminsə eyibini üzünə qarşı daldada deyib onu düz yola çəkmək əvəzinə, həmin eyibli cəhəti ağızlarında zurna kimi üfürüb - püləyib aləmə car çəkən - toy kimi döyən qarılardır “Çaldıran toy” timsallı qadınlar. “Toy döymək” ifadəsindəki “toy” sözü isə bu məqamda nağara-təbil (dəf- qaval) mənasını ehtiva edir. Nağaranı döymək, döyəcləmək, dəfli-qavalı dinqıldatmaq, təbili səsləndirmək el arasında həm də “toy döymək”, “toy çalmaq” kimi rəmzi mənə kəsb edir.

“Mən ölü, sən qalı” şəklində sabitləşmiş deyimimiz var. Ölü və qalı ifadələri Azərbaycanda yaşayan başqa xalqlar tərəfindən “ölü” və “diri” şəklində işlədilir. Yəni “qalı” ifadəsi qalan, yaşayan, diri mənasındadır.

“O bulağa s..., bu bulağa s..., birində su iç” kəlamımız var. Bulaq təmiz, şəffaf su mənbəyidir. Kimsə öz murdar əməlləri ilə hara getsə, oranı zibillədiyindən, murdarlıq toxumu səpib - iftira, qarayaxma ilə məşğul olduğundan, o şəxsə nəzərən söylənilir ki, o bulağı nəcisinlə murdarladın, bu bulağı murdarladın, di daha bədsir daa, birini də təmiz saxla və ondan da su içə bil. Hamısını korlayıb yaman günə qoyma bulağın - hər yeri zibilləmə öz çirkin hərəkətlərinlə. Belə bir tövsiyə var bu kəlamda. Yəni özün üçün bir əl yeri saxla ki, özünə lazım olan öz əqidəli davranışın...

Şakir Əlifəoğlu